

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A part mályát turbikálja

1. A címben olvasható fordulatra először akkor lettem figyelmes, amikor KRESZNERICS FERENCnek az MTA kézirattárában őrzött kéziratos szólás- és közmondásgyűjteményét készítettem elő kiadásra. A szólásformájú kifejezés a kézirat 28. lapján található ebben a formában: *a' part mályát turbikállya* (vö. FORGÁCS 2024: 28). A kifejezés jelentését KRESZNERICS nem közli, így elsőként ezt szerettem volna felderíteni, ezzel összefüggésben pedig megérteni a benne foglalt képi hátteret. Ehhez viszont előbb meg kell állapítanunk a fordulatban szereplő, mai nyelvünkben egyáltalán nem használatos *mályát* és *turbikál* komponensek értelmét.

2. Mivel KRESZNERICS kéziratának szövege a 25. oldal közepén olvasható *A' bagoly is fényre néz* közmondástól egészen a 46. oldalon lévő *Zsákban matskát nem árúlnak* fordulatig megegyezik FALUDI FERENC Jegyzőkönyvének közmondásaival (vö. FALUDI 1786: 117–144), elsőnek azt vizsgáltam meg, hogy FALUDInál találunk-e a kifejezéssel kapcsolatban valami egyéb fogódzót. Sajnos azonban, nála is csak magát a szólást találjuk, azzal az apró különbséggel, hogy ő a szóelemző írásmód szerint írja a *turbikál* ige szólásbeli alakját: *A' part' mályát turbikálja* (1786: 120).

KRESZNERICS tehát nyilvánvalóan FALUDItól vehette át a kifejezést, de továbbra is rejtély annak forrása és jelentése. A *turbikál* ige értelme ugyan viszonylag könnyen kideríthető, mert a 19. századi szótárainkban még megtalálható, csak mai nyelvünkben nem használatos. BALLAGI Teljes szótára szerint (1867: 2: 669) a jelentése a következő: 'a nyugvásban levő vizet zavarja'. A szótár szerint a szónak létezett *turbokol* alakváltozata is. Ezek illenek is a szólás *part* komponenséhez, azaz a kifejezés arra utalhatott, hogy 'valaki a folyóban vagy patakban a vizet felkavarja, zavarja'. Továbbra is kérdés azonban, hogy mi lehet a *part málya*.

Valamivel közelebb visznek a megoldáshoz nagyobb szólásgyűjteményeink további adatai. O. NAGYNÁL (1976) nincs meg a fordulat, megtaláljuk azonban – DUGONICSot leszámítva – három jelentős 19. századi gyűjteményünkben is. Ezek gyakorlatilag teljesen azonos alakban mutatják vizsgált szólásunkat, ám kissé eltérnek FALUDI és KRESZNERICS adataitól, közelebb visznek viszont a kifejezés vélhető forrásához. Lássuk ezeket is a megjelenésük sorrendjében!

ERDÉLYI 1851: 322: *Csak a part malját turbokolja*. P. „Nem csekély vizben tapogat ez a jámbor, hanem ugyan a part malját turbokolja.” Pázmán.

SIRISAKA 1890: *Csak a part malját turbokolja*.

MARGALITS 1896: 606: *Csak a part malját turbokolja*. Pázm. (Mély vízben tapogat. Pázm.)¹

Eddigi adataink igazolják a *turbikál* ~ *turbokol* alakváltozatok 19. századi meglétét, az utóbbi szótárakban előforduló *malját* komponensek viszont arra mutatnak, hogy a *mályát* szóalak valószínűleg nem egy feltételezhető *mály* lexéma birtokos személyjeles alakja, hanem talán egy *mal* vagy *mál* főnévé (*mályát* = *málját*). Sokkal okosabbak persze így sem lettünk, mert ha nem tudtuk eddig, hogy mi a *part málya*, most sem igazán tudjuk, mi lehet a *part malja* vagy *málja*. De vajon nem visz-e közelebb a megoldáshoz az a Pázmány-idézet, amire ERDÉLYI és MARGALITS is hivatkozik a vizsgált szólás kapcsán?

Hogy Pázmány melyik művére gondolhatott ERDÉLYI és MARGALITS, annak feltárásában segít a NySz. *turbokol* szócikke (NySz. 3: 810). Ebben ezt találjuk: *Bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a jámbor, hanem ugyan a part mallyát turbokolja, gübüli* (Pázm. Kal. Appendix XIV. SzD: MVir. 69). Eszerint tehát a vizsgált szöveghely Pázmány Kalauzának függelékében található. A részlet valójában az Öt levél² című munkából való, amelyben Pázmány a korábban Öt szép levél címmel megjelentetett művét dolgozta át sok változtatással 1613-ban (vö. KISS 1898: 702).

Ha Pázmány idézett művének kritikai kiadását megvizsgáljuk (HORVÁTH 2019: 153), azt láthatjuk, hogy a NySz. kissé pontatlanul citálja az ominózus szövegrészt. Mivel a szólás értelmének feltárásához később még szükség lesz rá, most egy kissé tágabb kontextussal idézem Pázmány szövegét: „Maga az tellyes Sz. Irás arra mutat, hogy idegen Istenünk ne legyen, hanem egyedül az mi Vrunkat Istenünket tiszteljük, böcsüllyük és imádkyuk. Szed bé azért nyelvednek vitorláját, fald bé az sipot, ráncs meg az zablát szájadban; hagy békét az út kívül való haszontalan csavargásoknak, és heában való csá-csogásoknak. Másutt kezgyed, ha bízol emberségedhez; mert itt nem jó helyen fogtál ki: és azt mutasd meg, hogy ti nem vattok Bálványozók. [Bekezdés.] Ezeket mikor szép bátorsággal, jó magam viseléssel elő pattogattam volna, egy szája tátva reám bámúlt ember monda: Igaz emberségemre, jó helyen vetéd itt meg az hálót, Praedikátor Vram. *Bezzeg nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor, hanem ugyan a' part mallyát turbokollya, és az derék Sz. Írásból feszegeti mondásit* [kiem. tőlem – F. T.]. Más fő ember elő szólván, monda néki: Ertesz te e'hez, mint az bagoly az Ave Mariához.”³

Megvizsgálva Pázmány eredeti szövegét, elsőnek az tűnik szembe, hogy itt egy harmadik formában fordul elő a vizsgált szólás kérdéses komponense. A *part mályát*, illetve *malját* alakok után itt *part mallyát* alakot találunk, ám ez sem teszi sokkal egyszerűbbé a szó megfjtését, hiszen ez a szóalak vélhetően csak a *malját* szóalakkbéli hasonulásnak és nyúlásnak az eredménye, igaz, akár egy *maj* lexéma (l. később) is megbújhat mögötte (*majját*) vagy olvasható volna *mallyát*-nak is. Ez utóbbi sem zárható ki, bár Pázmány többnyire jelöli az *a* és az *á* különbségét, de korántsem mindig. Mégis valószínűbb a *mallyát* olvasat.

¹ MARGALITS láthatóan igyekszik megadni a fordulat értelmét, ám nem elég alapos: később látni fogjuk, hogy mély vízben nem lehet tapogatni, azaz tapogatva halászni.

² Pontos címe ez: *Egy tudakozo praedikator nevevel iratott eot level* (vö. HORVÁTH 2019: 143).

³ Érdekességként megemlítem, hogy a HORVÁTH-féle kritikai kiadás (2019: 360) is jegyzetet fűz ehhez a szerkezethez. A következőt írja: „*a' part mallyát turbokollya* – a magas vízpartról lehány”. Ezzel azonban véleményem szerint teljesen tévúton van a kifejezés értelmét illetően (l. később).

Hozzá kell ugyanakkor tennünk azt is, hogy – mint fentebb jeleztem – a NySz. kissé pontatlanul idézi a vizsgált mondatot. Egyrészt a *nem tsekély vízben tapogat ám ez a jámbor* részletben az *ez* mutató névmás helyett az *itt* határozószót szerepelteti, igaz, ennek a fordulat értelme szempontjából nincs nagy jelentősége. Az már nagyobb probléma, hogy a *turbokollya* ige után, mintegy azt értelmezve odailleszti a *gübül* igét, ami az eredetiben hiányzik, azaz kissé meghamisítja az adatot. Annyiban igaza van a szótári szócikk szerzőjének, hogy a *gübül* jelentése nagyjából egyezik a *turbokol*-éval, hiszen CzF. szerint előbbinek az értelme a következő: 'a vizet gübüvel felzavarja' (2: 1142). A *gübü* pedig nem más, mint: „Göcsös, csomós végű rúd, melylyel a halászok a víz mélyét (gübujét) megzavarják, hogy az elbujt halak tisztább vizet keresvén eléjjenek, más részről a zavaros víztől a hálót meg ne lássák” (uo.). A két ige tehát szinonim viszonyban van egymással, ám az kétségtelen, hogy a *gübül* igealak Pázmánynál nem szerepel.

Hogy miként kerülhetett ez az ige a NySz. szócikkében a *turbokol* mögé, arra a szótár másik forrásmegjelölése adja meg a magyarázatot. BARÓTI SZABÓ DÁVID A 'magyarság' virági című munkájában ugyanis (1803: 69) *Bizony* címszó alatt éppen Pázmány fentebb idézett szövegrészletét találjuk (igaz, forrásmegjelölés nélkül, azaz az elsődleges forrást nem innen vette át az NySz.): „Derék bizonyíttás. Igaz emberségemre mondom, jó helyen veté meg itt a' hálót: bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a' jámbor; hanem *ugyan a' part' mallyát (padmalyt, part' üregét) turbokollya, zurbollya, gübüli*, és a' derék Sz. írásból fejezeti mondálít. Tudton tudom; mind a' két fzemem bizonyosága, hogy...”

Láthatjuk, hogy szócikkében BARÓTI Pázmányt kicsit bővebben idézi, s ez helyes is, mert a szélesebb kontextus segít megfejteni a kérdéses fordulat jelentését (l. később). Ugyanakkor BARÓTI a *turbokol* igét maga is kissé ritkának érezhette, ezért magyarázatként hozzátette még a *gübül* igealakot (rövid *ü*-vel a második szótagban), sőt még egy további hangfestő szót is odair magyarázatul: *zurbolja*⁴. A NySz. pedig részben átveszi ezt az interpretatív szövegközlést azáltal, hogy a két szinonima közül a *gübül*-t is feltünteti a *turbokol* mellett, mintha az is Pázmánytól származna. (A fentebb említett másik pontatlanságnak, *ez a jámbor* helyett *itt a jámbor*, ugyancsak BARÓTI szövege a forrása.)

3. BARÓTI emellett szemmel láthatóan próbálta a Pázmány által használt *part' mallyát* szerkezetet is értelmezni, s azt a *padmaly* szóval azonosította, sőt – feltételezve, hogy valaki annak sem ismeri a jelentését – még azt is odairta: *a part' üregét*. Valójában azonban *padmaly* szavunk jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből (az ÚESz. szerint legvalószínűbben a szlovénből vagy a szlovákból). Noha ott valamiféle elhomályosult összetétel lehet (a szótár szerint ugyanis a szláv 'alul levő, alsó' jelentésű **podъ* igekötőből és az 'öröl' értelmű **mel-* töből áll), azért a magyarban található *part mallya* alakok

⁴ A *gübül* lexéma nem szerepel az ÚESz.-ben, de a *zurbol* ige, s a szócikkből látható, hogy ennek értelme is teljesen illeszkedik a *turbokol* jelentéséhez, hiszen azt a szótár így adja meg: <vizet v. más folyadékot> erősen kavár'. Második jelentése ' <vaját> köpül', ugyanerre a fogalomra pedig CzF. szótárának *gübül* szócikke szerint (2: 1142) a székelyek használják a *gübül* igét is, azaz a *zurbol* és *gübül* mind a 'vizet felkavar', mind pedig a 'vaját köpül' jelentésükben szinonimák. Az ÚESz. szerint egyébként a *zurbol* töve, a *zúr* – amely R. *zúrzarar* [> *zúrzarar*] szavunk előtagjaként is előfordult nyelvünkben – valószínűleg onomatopoeitikus szó, s feltehetően a folyadékok összekeverésénél keletkező hanghatás utánzására keletkezett.

mégis népetimológias alakulatok, így gondolja ezt az ÚESz. már az 1613-ból származó Pázmány-féle adat kapcsán is (l. később).

A *padmaly* és a *part maly*, *part mallya* szerkezetek egybekapcsolásával egyébként BARÓTI nincs egyedül, ugyanis HALÁSZ IGNÁC a Magyar Nyelvőr 12. évfolyamában Viszszahódított magyar szók című cikkében szintén azt igyekszik bizonyítani, hogy *padmaly* szavunkat és annak *pandal*, *pandalló* változatait nem mi, magyarok kölcsönöztük „a cseh és tót nyelvből”, hanem „ellenkezőleg a cseh *podmol* és a tót *podmol'* a mi nyelvünkől kerültek oda” (1883: 9–10). Érvelésében éppen BARÓTI adataira támaszkodik, de nem a fent idézett A' magyarság' virági című művére, hanem a Kisded szó-tárra.⁵ HALÁSZ szerint „Páriz - Pápai a *padmalyt* »cavum littoris«-nak magyarázza, Szabó D. is »part üregének« és hozzá teszi felvilágosító példákul: »nagy padmalyt mosott a víz; a padmalyt turbokálják (gübülik, zurbolják) a halászkok.« E magyarázatokból is világos, hogy *padmaly* tulajdonképpen összetett szó: *pad+maly* és hogy nem egyéb mint *part+maly*, melynek még eredetibb *part mál* alakját Pázmánnál is megtaláljuk (*part mállya* = *part málja*. Préd. I. levél).⁶ Zalában, Kővágó-Örs helységben *partmálos* melléknevet is ismernek. A *mál*, *maly* a *partmál*, *padmály*-ban ugyanaz mint a *mál-bőr* »az állat hasáról vetett gyöngébb bőr« (Sz. D.), *róka-mál*, »mollior pellis vulpina subventralis« összetételekben előforduló *mál*, mely önállóan is előfordul, »venter, pars corporis infra pectus« jelentéssel (Kreszn.)”.

HALÁSZ kissé pontatlanul idézi BARÓTI-t, ugyanis utóbbi szótárában nem *turbokálják*, hanem *turbokollyák* alak szerepel, ugyanúgy, mint A' magyarság' virágiban. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szótár *padmaly* címszavában gyakorlatilag ugyanazt a példát találjuk, mint amit A' magyarság' virágiban, azzal a különbséggel, hogy míg a szótár címszavában a *padmalyt* turbokollyák (gübülik, zurbollyák), addig ott a *part mallyát* (l. fentebb). A Kisded szó-tár ugyanakkor korábbi műve BARÓTI-nak, mint A' magyarság' virági, hiszen a szótárnak az első kiadása 1784-ből, a második is 1792-ből való, míg A' magyarság' virági 1803-ban jelent meg. Mivel ez utóbbiban található a *part mallyát* szerkezet, azt gondolhatnánk, hogy BARÓTI eddigre jutott arra a véleményre, hogy a *padmaly* nem más, mint a *part mallya*, illetve más olvasattal a *part mállya*, esetleg *málja*. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy A' magyarság' virágiban található idézet valójában Pázmány 1613-ban megjelent Öt levél című munkájából való, igaz, elképzelhető, hogy ezt BARÓTI nem tudta, hiszen nem hivatkozik Pázmányra, lehet, hogy nem direkt tőle vette át ezt az adatot. De voltaképpen mindegy, hogy tudta-e, kitől való ez a szöveg, könnyen lehet, hogy a Pázmány-féle szöveget olvasva jutott arra a gondolatra, hogy a *padmaly* végül is nem más, mint *part mal(y)*. Hogy ezt esetleg már Pázmány is így gondolta-e, s ezért használja a *part mallyát* szerkezetet, azt nehéz volna eldönteni, de BARÓTI két munkáját egymás mellé állítva valószínűsíthető, hogy ő valóban erre gondolhatott, ha ezt *expressis verbis* nem is mondja ki úgy, mint HALÁSZ.

Egyébiránt HALÁSZ előtt már CzF. is hajlik arra, hogy *padmaly* szavunkban szóösszetétel lásson (5: 9): „E szó vagy öszvetett *pad* és *mál* vagyis *mally* szókból, oly *mally*, mely valaminek padján, alapján, alján létezik; vagy pedig e szót alaphangjára és értelmére nézve leginkább a szintén üreget jelentő *adu*, *odu*, *odv* szóhoz hasonlíthatni, s ebből lehetett

⁵ Valójában nem jelöli meg, melyik BARÓTI-művet idézi, de a citált szöveg a Kisded szó-tárból való.

⁶ Fentebb láthattuk, hogy Pázmánynál valószínűbb a *part mallya* olvasat.

advaly, *admaly*, s előhanggal *padmaly*, advas vagy odvas hely a vízpart oldalán”. A második megoldás nyilvánvalóan még merészebb etimológia, mint az első, hiszen mára konszenzus van a *padmaly* szláv eredetét illetően, s legfeljebb népetimológias alakulatnak tarthatjuk a *part maly(a)*, *part mály(a)* változatokat. Mivel a NySz. *padmaly* címszavában (2: 1213) SZARVAS és SIMONYI is mindössze BARÓTinak A’ magyarság’ virágiban szereplő interpretatív megoldását mutatják be, vélhetően ők is elfogadták a *padmaly* = *part malja* (*part mallya*) értelmezést, vö. „PADMALY: cavum litoris; ausgehölhtes ufer PPB. Bezzeg nem tsekély vízben tapogat ám itt a jámbor, hanem ugyan a part mallját, padmalyt turbokollja (SzD: MVk. 69)”.

ASBÓTH ugyanakkor nem ért ezzel egyet, a *padmalyt* szláv eredetűnek tartja. Szerinte a *part mallya* a ’part oldala’, ennek eredetibb alakja pedig a *part-mál* (1893: 49). Hasonló véleményen van MUNKÁCSI is. Szerinte a *part-mály* második eleme a *mál* vagy *mály*, amely igen gyakori szülőhegyek nevében (1893: 190).

PAIS DEZSŐ szerint viszont a *partmál*, *partmálos* stb. szavak *mál* részét nem tarthatjuk a *part mallya*, *maja* megfelelőjének, mivel utóbbiak jelentésében eredetibb az ’oldalüreg’ értelem, nem pedig az ’oldal’, másrészt „a *maly* feltünésének korából ismert *mál* és *mály* (alanyesetben szórványos) hangalakok mellett bajosan magyarázhatjuk meg a *maly*beli rövid *a-t*” (1916: 171–172).

A *part mallya* szerkezet második eleme tehát PAIS szerint nem lehet a *mál* szó, viszont ő is hajlik arra, hogy itt népetimológias újraértelmezéssel van dolgunk. A *padmaly* ugyanis gyakran szerepelt együtt a *pad* ’sedile, scamnum’, a *pad*, *padka* ~ *patka* ~ *padika* ’locus fornacis, kemencepadka’, illetve a *pad* ’tabulatum, tectum’ szavakkal. Így idővel előfordulhatott, hogy a *pad*, *padlás* beleértésével „a *padmaly-t* összetételnek fogták fel és az első szóttagot elhagyván, a másodikat önálló szóként kezdték használni: így lehet Szentesen »*pallás* a háznak a tető alatt levő felső része, s ennek az alján az a szeglet, melyet a tető és a padlás alsó lapja alkot: a *maj*« (Nyr. 30, 346). A *maly-t*, mint a vízpartok vízvájta üregének jelölőjét, előbb birtokviszonyban, utóbb összetételben kapcsolták össze a *part* szóval. Alighanem ilyen etymológián járt az esze SzD.-nak, a kinél a fentebbi Pázmány-féle idézet *part mallyát* után *padmaly* beszúrással bővült” (1916: 172).

Ha a *padmaly*-ból lett *padmal* (hangátvetéssel *pandal* is), majd ebből *pad malja*, *mallya*, ebből később valóban lehetett akár *part mallya* is, hiszen a *padmaly* szóval megnevezett vízmosta üregek csakugyan folyók vagy patakok oldalában voltak. A *part mallya* szerkezetben egyébként az ÚESz. is inkább a *padmalyt* látja, nem a *mált*, hiszen a *mál* szócikkében – Pázmány 1613-ból származó adatára utalva – ezt írja: „Nem tartozik ide: (R.) *part mallya* ’part vízmosta oldala’ (1613: NyK. 15: 347)”; vö. → *padmaly*”.

Hogy ilyen módon születt-e meg a nyelvünkben a *maly* > *maj* szó, vagy egy másik, ismeretlen etimológiájú *maj* főnévvel van-e dolgunk, azt nehéz volna eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy az ÚMTsz. *maj*¹ szócikke szerint nyelvjárási szóként igenis létezik nyelvünkben ez a főnév (3: 955). Elsősorban a Dél-Alföldön használatos, ami pedig a jelentéseit illeti, azok között megtaláljuk a fentebb PAIS által is adatolt ’a háztető és a padlásdeszka által alkotott szeglet, sarok’ értelmet is, de több olyan jelentése is adatolható,

¹ A zárójeles utalás KISS IGNÁC cikkére vonatkozik, aki Pázmány nyelve című tanulmányában idézi és értelmezni próbálja az Őt levélből származó adatot a következőképpen: „*mal* vagy *maly*: *mál*, *alja* vminek” (1879: 347).

amelyekben a 'legbelső v. legmélyebben fekvő zuga vminek' értelem dominál. Ez a jelentés található meg egyes a *maj* utótaggal alakult összetételekben is, mint *ágymaj(a)* 'a bevetett ágy és a fal között levő hézag' (ÚMTsz. 1: 169), *kemencemaja* 'a kemence tűzterének legbelső része' (ÚMTsz. 3: 183).

4. Mindezek alapján már sokkal világosabb a fentebb Pázmánytól idézett mondat értelme, de hogy teljesen érthető legyen, ahhoz tudnunk kell azt is, pontosan mit jelent annak első fele (*nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor*). Ennek helyes interpretációjához ismernünk kell a *tapogatás* mint halászati módszer lényegét. A NéprLex. *tapogató halászat* szócikke szerint ez „a sekély állóvizek (tavak, kiöntések) halászatára alkalmas fogási mód. A halászó ember egy alul-felül nyitott kasfélével (tapogató, borító) borítja le a bizonyos jelekből sejtett, meglátott halat (esetleg vaktában rakja vízbe szerszámát), hogy a zsákmányt kézzel kiemelhesse. A tapogatásra használt kas magasságát az szabja meg, hogy az iszapos feneket a kétrét hajló ember elérje” (5: 207).

Eszerint tehát vannak, akik csak a sekély vízben halásznak *tapogató* vagy borító *kas-sal*, de vannak, akik sokkal alaposabban, komolyabban véve a munkájukat, a folyók vagy patakok aljában, illetve oldalában található vízmosta üregek alját (azaz a *padmalyt*, illetve a *part maját*) is felkavarják. Erről a módszerről SZILÁGYI MIKLÓS (2003: 232) ezt írja: „A *turbukál*, *turbikál* igéknek a régiségben volt 'kever, kavar, turkál' általánosabb jelentése is, ám a nyelvtörténeti szótár idézte adatok többsége a halászáttal, jelesül a halak hajtásával kapcsolatos – még a szépirodalmi szövegekben is. Az 1405 körül keletkezett Schlägli szójegyzék 'csáklya, rúd' jelentésű *turbuk* adata azért vonható bele e jelentéskörbe, mert a (recens anyagban is általános) csáklya vagy rúd mint hajtóeszköz nevében implicite a hajtás, zavarás mozzanata is benne rejtezik. A néhány évszázaddal későbbi, a halaknak a rejtekhelyükről való kiűzéséről szóló szövegrészletek: 1608: »Evezőfával es turbukloval az halászok az halakat meg röttentik és az hálóba haittiák«⁸.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy már világosan érthető a fentebb Pázmánytól idézett mondat egésze: *Bezzeg nem csekély vízben tapogat ám ez a' jámbor, hanem ugyan a' part mallyát turbokollya, és az derék Sz. Irásból fessezeti mondásit*. Arról van ugyanis szó, hogy Pázmány (hiszen a kontextus úgy szól, hogy valaki ezt róla mondja) nem csupán a sekély vízben, tapogató kassal igyekszik halat fogni, vagyis nem felületesen végzi prédikátori munkáját, nem felszínes, hevenyészett érvekkel igyekszik meggyőzni hallgatóit, hanem a víz mélyét, a vízben kimosott üregeket is felkavarva halászik, azaz igazán alapos, a Bibliából vett érvekkel akarja őket meggyőzni saját igazáról.⁹ Ma divatos szólásokkal úgy is mondhatnánk, hogy nem csupán a felszínt karcogatja érveivel, hanem a dolgok mélyére hatol.

A szólásgyűjteményeinkben szereplő fordulat (*a part mályát / mallyát turbikálja / turbokolja*) azonban csak a Pázmány-idézet második fele. Igaz, magában is értelmezhető

⁸ A halak hajtására szolgáló botfélét *turbokolófa* mellett a már fentebb említett *gübül* és *zurbol* igék felhasználásával *gübülőrúd*-nak, illetve *zurbolórúd*-nak is nevezték (vö. SZILÁGYI: uo.). A part oldalában vagy aljában levő iszap felkavarásával a víz zavarossá válik, így a halak nehezebben veszik észre a hálót, amibe beleúsznak: innen származik *zavarosban halászik* szólásunk.

⁹ Látható tehát, hogy – mint fentebb is jeleztem – HORVÁTH valóban alapos tévedésben van, mikor a Pázmány kritikai kiadásban *a' part mallyát turbokollya* szerkezetet így interpretálja: 'a magas vízpartról lehány' (2019: 360).

(‘alapos munkát végez’), de valódi értelmét azért inkább a sekély vízben tapogatás és a part üregeinek felkavarásával való halászat *s z e m b e á l l í t á s á b a n* nyeri el a kifejezés. Mégis minden egyes gyűjteményben csak a Pázmány-szöveg második fele szerepel. Kérdés azonban számomra az is, hogy egyáltalán *v a l ó b a n h a s z n á l t s z ó l á s s a l v a n - e d o l g u n k*. Noha számos régi gyűjteményben és szótárban szerepel, valójában csak Pázmánytól idézik. Emiatt lehet, hogy inkább csak Pázmány egyéni alkotása: metaforikus, átvitt értelmű beszéd, de nem valódi, kodifikálódott szólás. Valószínűbb, hogy inkább csak a szólásgyűjtemények szerzői vették fel az adatot munkáikba, hiszen ők előszeretettel idézik Pázmány szóképeit – köztük számos valódi szólást is.

5. Összegezve elmondhatjuk, hogy számos régi szólásgyűjteményünkben és szótárunkban előfordul egy Pázmánytól eredeztethető kifejezés (*a part mallyát turbikálja*) vagy annak valamely alakváltozata. A variánsokban mind a főnévi rész (*mallyát ~ mályát ~ majját ~ majját*), mind az igei komponens (*turbikál ~ turbokol*) vonatkozásában van ingadozás, s a szerkesztők nem adják meg a fordulat értelmét sem. Dolgozatomban az összetevők jelentésének felderítésével sikerült feltárni a szókapcsolat értelmét. Eszerint aki *a part mallyát / majját turbikálja*, az nem pusztán a sekély vízben igyekszik tapogatva halászni, hanem a mély vízben a part menti üregeket is felzavarva igyekszik a halakat a hálóbá terelni és megfogni. Mivel itt átvitt értelemről van szó, a fordulat valódi értelme az, hogy valaki nem pusztán felületesen végzi munkáját, hanem igazán alaposan. További kérdés azonban, hogy valódi, mások által is használt szólással állunk-e szemben, vagy pedig csak Pázmány egyéni alkotásával. Magam inkább ez utóbbira hajlok, annak ellenére, hogy a 19. században számos frazeológiai gyűjteményünk felveszi a szólások közé, ám egyelőre csak Pázmány Öt levél című munkájából és ezekből a későbbi gyűjteményekből sikerült adatolni.

Hivatkozott irodalom

- ASBÓTH OSZKÁR 1893. A szláv szók a magyar nyelvben. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 16: 46–49.
- BALLAGI MÓR 1867. *A magyar nyelv teljes szótára*. 1–2. Franklin Társulat, Pest, 1867–1872.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1792. *Kisded szó-tár*. Ellinger János’ betűivel, Kassa.
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A’ magyarság’ virági*. Özvegy Weinmüllerné’ betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. I–II. Grün Orbán betűivel, Szeged. (Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉRTSZ. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. köt. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FALUDI FERENC 1786. Faludi Ferenc’ Jegyző könyve (Magyar köz mondások). In: *Faludi Ferenc költeményes maradványai*. Egybe szedte, s előbeszédekkel és szükséges oktatásokkal bővítve közrebocsátotta a magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére RÉVAI MIKLÓS. Győr, 1786–87. II. köt. 117–144.
- FORGÁCS TAMÁS 2024. *Kresznerics Ferenc: Válogatott köz-mondások*. Betűhű szövegkiadás. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta FORGÁCS TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 232. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- HALÁSZ IGNÁC 1883. Visszahódított magyar szók. *Magyar Nyelvőr* 12: 5–12.
- HORVÁTH CSABA PÉTER 2019. *Öt szép levél* (1609), *Öt levél* (1613). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta HORVÁTH CSABA PÉTER. In: HARGITTAY EMIL sorozatszerk., Pázmány Péter Művei 10. Universitas Kiadó, Budapest.
- KISS IGNÁC 1879. Pázmány nyelve. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 325–388.
- KISS IGNÁC 1898. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz 2. Pázmány Péter összes munkái 4. M. Kir. Tud.-egyetemi nyomda, Budapest.*
- KIS-VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora Adagia Latino-hungarica*. Bártfa.
- KOVÁCS PÁL 1794: *Magyar Példa, és Köz Mondási*. Győr.
- KRESZNERICS FERENC é. n. *Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőitől fogva Kresznerits Ferentz*. (Kézirat az MTA könyvtárában: M. Nyelvtud. 4rét 12.) [Kritikai szövegkiadása: FORGÁCS 2024.]
- KRESZNERICS FERENC 1831–1832: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. Kiadták a' magyar nyelv' és a szerző' néhány barátai. a Magyar Királyi Tudom. Egyetem' betűjével* (!). 1–2. Buda.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1893. A magyar népies halászat műnyelve IV. *Ethnographia* 4: 290–301.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1916. A mál változatai. *Magyar Nyelv* 12: 168–173.
- PAIS DEZSŐ 1955. Pillantások „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” egynémely részletébe. *Magyar Nyelv* 51: 387–389.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos könyvnyomdája, Pécs.
- SZILÁGYI MIKLÓS 2003. A rekesztőhálók. *Ethnographia* 114: 221–238.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu> (2024. 06. 06.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WANDER 1867 = WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM 1867–1880. *Deutsches Sprichwörterlexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk* 1–5. Brockhaus, Leipzig.

A part mályát turbikálja ‘grope in the mud of the bank’

Many of the old Hungarian dictionaries and collections of sayings contain a phrase originating from Péter Pázmány (*a part mályát turbikálja*) or its variants. In the latter, there is vacillation regarding both the nominal part (*mallyát ~ mályát ~ malját ~ majját*) and the verbal component (*turbikál ~ turbokol*), and the editors do not give the meaning of the idiom. The present study has succeeded in revealing the meaning of the phrase by exploring the meaning of the components. According to this, one who stirs the mud of the bank (*part mallya*) is not merely trying to fish by groping in shallow water, but also trying to herd and catch fish in deep water by disturbing the hollows along the coast. As this is a metaphorical meaning, the real meaning of the idiom is that someone is not doing his job superficially, but really thoroughly. Yet, it is a further question whether we are dealing with a real idiom also used by others, or with an individual creation of Pázmány. The author considers the

latter option to be more probable, despite the fact that a number of 19th-century phraseological collections include this idiom. However, only Pázmány's work entitled "Five Letters" and these later collections have provided data for it so far.

Keywords: idioms, explanation of idioms, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

*Kószá**

1. E szavunknak igazán meggyőző etimológiája nincs. Modern etimológiai szótáraink feltételezésekkel operálnak, mégpedig gyakran úgy, hogy egy ismeretlent egy másik ismeretlennel próbálnak valószínűsíteni.

1.1. BÁRCZI GÉZA még úgy gondolta, hogy a *kószá* elvonás a bizonytalan eredetű *kószál* igéből. Ennek korábbi, nem meggyőzőnek ítélt finnugor magyarázataát és a *kúszik* tövével való azonosítását (MUSz. 39, No. 50 és 51, No. 72) elutasítja, majd felveti, hogy „talán inkább a népnyelvi *kajsza* 'görbe' szóhoz kapcsolható, s így alapja az alkalmasint f[innu]g[o]r er[edetű] *kaj-* tö volna”, utalva itt a *kajla* és a *kujtorog* szavakra (SzófSz. 173). Noha BÁRCZI később is érvelt a *kajla* finnugor eredete mellett (1963: 10), a finnugor nyelvtudomány később mind a *kajsza*, mind a *kajla* finnugor eredetét elutasította és azokat a magyar nyelv későbbi belső fejleményeinek minősítette (MSzFE. 2: 249; az UEW. mutatójában ezek a szavak már meg sem találhatók), tehát ha a *kószá* ezekkel valahogy mégis összefüggene, jelenlegi tudásunk szerint finnugor eredetű akkor sem lehetne. Bármi is legyen ennek a népnyelvi *kajsza* 'ferde, görbe' (ÜMTsz. 3: 24) szónak az eredete, későbbi fejtegetésünk szempontjából nem lényegtelen, hogy BÁRCZI GÉZA *kószá* szavunkat, illetve a szerinte ennek alapjául szolgált *kószál* igét teljesen magától értetődően hozta összefüggésbe egy ilyen 'nem egyenes' jelentésű szóval. Tehát ha – megelőlegezve mondanánk lényegét – találnánk a *kószá* szónak egy 'nem egyenes' jelentésű és minden más (hangtani, időrendi, nyelvföldrajzi) szempontból possibiliis etimont, akkor a jelentéstani megfeleltetés nem lenne akadály.

1.1.1. A *kószá* melléknév és a *kószál* ige egymáshoz való viszonyát illetően BÁRCZIt feltehetőleg a Magyar nyelvtörténeti szótár bizonytalan adatközlése befolyásolta. Ez ugyanis a *kószá* melléknévet egyetlen adattal illusztrálja, mégpedig azt is kérdőjellel ily módon: „[?] Miklós erős népnek nagy győzője, erre te úgy hallgass, Kószá [Kosa Lugosi Codex] léssen az te neved, ha különben vigyázzsz (RMK IV.260. 387.)” (NySz. 2: 377). Az idézet egyrészt pontatlan, másrészt nem jelzi a kihagyásokat sem, ott ugyanis ez áll: „De mit hallgatsz az setétben Miklós, ide hallgass, / Erős népnek vagy győzője, erre te úgy hallgass, / Erős néppel vagy on igyed, azért ehhez így láss, / Kószá léssen az te neved, ha különben vigyázzsz.” (RMKT. 4: 260). A kérdőjelet a NySz. idézett adatában az váltotta

* Ezúton mondok köszönetet hivatalos (GERSTNER KÁROLY, TÖLGYESI TAMÁS) és önkéntes (JUHÁSZ GABRIELLA, MICHAL NÉMETH) lektoraimnak támogatásukért és értékes javaslataikért.

ki, hogy ahol SZILÁDY ÁRON kiadásában *Kósza* áll, ott a Lugossy-kódexben *Kosa* olvasható. SZILÁDY valóban modernizálta egy kissé ILOSVAI SELYMES PÉTER (1520–1580) helyesírását, de nem torzította el azt; ugyanakkor e versszakhoz fűzött jegyzetében ő figyelmeztet arra, hogy a „*kósza* szó aligha mai értelmében veendő, legalább a régi nyelv nem ismeri. A Lug[ossy]-c[odex] *kosa*-nak írja” (RMKT. 4: 387). Ami a jelentést illeti, az aligha dicséret jelző, hiszen arra az esetre szól, ha a *Miklós* nevet viselő férfi nevének jelentése ellenére nem találna győzni, tehát lehet éppen ’csavargó’, vagyis ’kósza’ is. Az igaz, hogy a „régí nyelvben” (vagyis az ennél régibb nyelvben) nem fordul elő, hiszen ez a szó első ismert köznévi előfordulása. Szerencsére rendelkezésünkre áll ILOSVAI SELYMES PÉTER életrajzi adatok alapján 1578-ra datált, versbe szedett afféle korabeli „utónévkönyvének” első nyomtatott kiadása, amelyben az idézet utolsó sorában ez olvasható: „Kóba lész az te neued ha külömben vigyáz” ([ILOSVAI SELYMES] [1584–1600] B), ahol a *kóba* olvasata nyilvánvalóan *kósza*. A Lugossy-kódexben olvasható szöveg a nyomtatott kiadáshoz képest másodlagos, mert még annak feltételezhető legkésőbbi kiadási ideje után is jóval, 1629-ben másolták (U. SZABÓ 1913: 222), tehát SZILÁDY ÁRON megjegyzése ellenére is nyugodtan törölhetjük utólag a kérdőjelet a NySz. *kósza* adata elől. A *kószál* igére az első adatunk 1645-ből van (NySz. i. h.), tehát az időrend nem kényszerít ezek után annak feltételezésére, hogy a *kósza* a *kószál*-ból elvonással jött volna létre (mint a *kapa* a *kapál*-ból); az időrend – ha az írásbeli rögzítés kronológiája megfelel az élőnyelvben való megjelenés sorrendjének – inkább azt valószínűsíti, hogy a *kószál* jött létre a *kószá*-ból (ahogy a *kaszál* a *kaszá*-ból).

1.2. A TESz. a *kósza* és a *kószál* szavakat egy szócikkben tárgyalja, magyarázatában lényegében csak feltételezéseket olvasunk: „A szócsalád tagjai származékszavak. Valószínűleg abból a görbülést, tekeredést, elhajlást jelentő, f e l t e t ő l e g hangfestő eredetű szócsaládból alakultak, amely közelebbről a *kólál*, *koldus*, *kódorog*, *kóvályog* stb., távolabbról a *kalandozik*, *kalimpál*, *kalamol* stb. szavaknak is alapja. A szótóhoz kapcsolódó *-sz* gyakorító képző lehet, gondolhatunk azonban a némiképpen hasonló jelentésű *kajsza* analógiás hatására is. A *kósza* : *kószál* alaktani viszonya kétféleképpen magyarázható: a névszó l e h e t elvonás eredménye a *kószál*-ból, l e h e t azonban a f e l t e t ő régi gyakorító képzős ige igeneve is: vö. *hulla*, *csusza*, *inga* stb.” (2: 588. – Mind az én kiemelésem. Z. A.). A sok bizonytalanság közepette is figyelmet érdemel, hogy valami ’görbülés, tekeredés, elhajlás’ alapjelentést sejtnek a szótár szerzői a hangfestő eredetűnek tartott hipotetikus **kó*- töben, amelyhez szerintük az *-sz* gyakorító képző járulhatott (vö. CzF. 3: 1018–1019). BÁRCZI véleményével szemben a TESz. cáfolja, hogy a *kósza* családjának „közvetlenebb etimológiai összefüggése” lenne a *kajlá*-val.

1.3. Az EWUng. (2: 806) a sok bizonytalanságot csak átfoglalmazza BENKŐ LORÁNDnak a fiktív tövű igékről vallott nézeteinek megfelelően, bár érdekes módon ellentmond főszerkesztőjének, amikor kijelenti, hogy a *kószál* és a *kúszik* összefüggése felette kétséges („kaum wahrsch[einlich]”), miközben a *kószál* BENKŐ (1984: 99, 135) szerint egyenesen a *kúszik* származéka (BENKŐ az idézett helyeken egyébként minden indoklás nélkül tér vissza ebben a kérdésben BUDENZnek a már BÁRCZITól is elutasított felfogásához). Az EWUng. a szintén ismeretlen eredetű *kall* ’üt, ver; ütögetéssel tömörít, ványol’ igével gondolja egy tövűnek a *kószál*-t úgy, hogy az eredeti közös jelentés ’ide-oda mozog’ lehetett. Ebből az ’ide-oda’ a ványolásra teljes mértékben jellemző, de a *kószál*-ra már kevésbé, mert az ezzel az igével jelölt mozgásnak éppenséggel nincs ilyen szabá-

lyos iránya vagy üteme. Az ŰESz. ebben az esetben nem hoz újat az EWUng.-hoz képest, s mindkét szótár szerzői lehetségesnek tartják, hogy a *kósz*a elvonás a *kószál*-ból, noha a TESz.-től kezdve modern etimológiai szótáraink mind hozzák már a *kósz*a első köznévi előfordulásaként az ILOSVAI SELYMES PÉTERTŐL származó – fentebb „rehabilitált” – 16. század végi adatot.

2. Mint említettük, mind BÁRCZI GÉZA, mind a TESz. szerzői lehetőnek tartották, hogy a *kósz*a, illetve a *kószál* egy ’görbe, ferde’, vagyis ’nem egyenes’ alapjelentésű töre mennek vissza. Nem tudjuk, hogy az 1906-ban Adáról publikált nyelvjárási szövegben említett „az ojan *kósz*a asszony” (ŰMTsz. 3: 505) pontosan mivel szolgált rá erre a jelzőre, de valószínűleg nem járt egyenes úton; a *kósz*a hírek sem egyenesen terjednek a hírforrástól a célközönség felé, hanem forrásuk éppenséggel kideríthetetlen, maguk a hírek pedig követhetetlen utakon jutnak el a befogadóig.

BÁRCZI GÉZA és a TESz. alkotói ezt a ’nem egyenes’ alapjelentésű tövet a magyar nyelven, illetve az uráli nyelvcsaládon belül keresték, és mint láttuk, nem jutottak igazán meggyőző eredményre. Ha viszont kilépünk a magyar nyelv köréből, egyből a szemünkbe ötlök a szomszédos szláv nyelvek ’ferde’ jelentésű szava. Az indoeurópai eredetű ósszláv **kosъ(jb)* ’ferde, nem egyenes’ melléknév folytatói minden szláv nyelvben megvannak (töve azonos a magyar *kasza* forrásául szolgált szláv **kosa* főnévvel; a szláv szócsalád részletes etimológiai elemzését l. ÉSSJa. 11: 177–179), bár egyes szláv nyelvekben nem közvetlenül tartoznak az ósszláv örökséghez, hanem az interszláv nyelvi kapcsolatoknak – a szláv nyelvek későbbi egymásra hatásának – a következtében honosodtak meg, ezért a magyar *kósz*a forrásaként nem egyenlő eséllyel jönnek számításba a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező mai szláv nyelvek sem.

Korai adatoltsága és népnyelvi beágyazottsága folytán biztosan eredeti a szó a keleti szlávban: orosz *косо́у* ’ferde, hajl(it)ott; kancsal’ (VASMER 1: 641, írásban a 15. századtól adatolva, vö. SRJa11–17. 7: 365–366), ukrán *косо́у* ’ua.’ (ESUM. 3: 49–50, a 16. századtól, vö. SUM16–17. 15: 55), fehérorosz *касѳ* és *косоу* ’ua.’ (ÉSBM. 4: 301 *касѳ* a., a 15. századtól, vö. HSBM 16: 54–55 *косоу*, *касѳ* a.); ugyanebből a töből képződött, de az egyházi szláv révén honosodott meg az oroszban a *косвенный* ’ferde; nem egyenes, közvetett’ (pl. a grammatikában *косвенные надежѳ* ’függő esetek’ – a latin *casus obliqui* tükörfordításaként, l. VASMER 1: 640).

A nyugati szláv nyelvek adatai közül a lengyel *kosy* ’görbe, hajlott, ferde; kancsal’ melléknév csak a 18. századtól dokumentálható az irodalmi nyelvben, a tájszótárak Kelet-Lengyelországból közlik, maga a tö azonban összetételekben (*kosonogi* ’görbe lábú’) és határozói szerepben (*na ukos* ’átlósan’) már a 16. századtól ismert, ennek alapján tartja az öröklött szókincs részének a *kosy* melléknévet is a lengyel etimológusok többsége (SLAWSKI 2: 535–536, BORYS 2005: 252, MAŃCZAK 2017: 88). A szótörténet fényében egyedül ANDRZEJ BAŃKOWSKI (1: 801–802) minősíti magát a *kosy* melléknévet rutenizmusnak – ukrán és/vagy fehérorosz átvételnek – a lengyelben.

A *kosy* melléknév a csehben is újabb keletű, noha a *kosa* ’ferde irány’ – elsősorban a *na kosu* ’ferdén, átlósan’ határozói funkciójú előljárós szerkezetben – megvolt már az ócsehben a 15. század elejétől (GEBAUER 2: 109). Maga a melléknév azonban csak JUNGSMANN szótárában bukkan fel, mégpedig egyetlen idézettel ANTONÍN JAROSLAV PUCHMAJER 1817-ben kiadott mezőgazdasági tárgyú népnevelő szándékú munkájából. JUNG-

MANN pontatlanul és főleg hiányosan idézi PUCHMAJER szövegét: „brány z třj kosých zábranků [...]” ’a borona három ferde boronagerendából [...]’ (JUNGMANN 2: 141), miközben PUCHMAJER zárójelben megglosszázza a *kosý* melléknevet: „z třj kosých (křivých) zábranků [...]” (PUCHMAGER 1817: 104). Úgy tűnik tehát, hogy PUCHMAJER vezeti be a *kosý* melléknevet kora cseh irodalmi nyelvébe, de a köznépnék („obecný lid”) szánt szövegben szükségesnek tartja a megszokott szinonimával (*křivý*) világossá tenni, hogy mit is jelent ez a *kosý*. PUCHMAJER kiválóan tudott oroszul, kiadott egy német nyelvű orosz nyelvtant is, amelyet Marija Fjodorovna cárnénak (leánykori nevén Sophia Dorothea Auguste Luise von Württemberg), I. Pál orosz cár özvegyének ajánlott (PUCHMAYER 1820). Kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy a modern cseh irodalmi nyelvben a *kosý* melléknév az orosz *косо́у* adaptálása útján honosodott meg, amit JUNGMANN valamilyen oknál fogva szemérmesen leplezni próbált. Az etimológiai szótárakban a szótörténet teljes mellőzésével minősítik eredeti szónak a *kosý* melléknevet a csehben (vö. pl. MACHEK 1971: 281, REJZEK 2001: 305).

Ami a magyarral legszorosabb kapcsolatban álló nyugati szláv nyelvet, a szomszédos szlovákot illeti, a *kosý* melléknév itt sem lehet régi, hiszen nem jegyzi a szlovák nyelvemlékeket a 18. század végéig feldolgozó szlovák nyelvtörténeti szótár (HSSJ.), de még BERNOLÁK (1825–1827) 19. század eleji nagy többnyelvű szótára sem. Cseh kollégáitól eltérően ĽUBOR KRÁLIK (2015: 293) jelzi, hogy a szó a szlovákban késői („od *18. stor.”, ami nála annyit tesz, hogy a szó a 18. században köznévként még nem, hanem csak tulajdonnévként vagy tulajdonnév részeként fordul elő), de ettől függetlenül ő is eredeti szónak tekinti a szlovákban. JANCOSOVICS ISTVÁN 1848-ban Szarvason kiadott szótárának magyar–szlovák részében a magyar *ferde* melléknevet a szlovák *britkí, zlí, kriví* melléknevekkel értelmezi (1: 141), a *görbé*-t pedig egyedül a *kriví*-vel; a szlovák–magyar részben sincs *kosý* (az ő helyesírásában ez *kosí* lenne), csak *kosom* határozószó, amelyet a *harántékosan, félre* szavakkal értelmez magyarul (2: 114). Úgy tűnik, hogy a *kosý* melléknév a szlovákban is csak a 19. században (annak is inkább a második felében) honosodhatott meg, itt már esetleg nem is közvetlenül orosz, hanem jobbjára cseh hatásra.

A déli szláv nyelvek közül a mai szlovénben elavultnak számító *kós* ’ferde’ (SSKJ.) PLETERŠNIK (1: 440) szerint nem eredeti szó, hanem átvétel a horvátból, a szerbből vagy az oroszból (BEZLAJ nem is tárgyalja). Ugyanakkor a horvát és szerb *kös* ’ferde’ sem népnyelvi szó, hanem az újabb korban a geometriaoktatással terjedt el (pl. *kos kut* vagy *kos ugao* ’ferdeszög, angulus obliquus’ szókapcsolatban, I. SKOK 2: 160; Rj. JAZU 5: 350, vö. orosz *косо́у́ угол*). Az óegyházi szlávban (óbolgárban) a szó nincs meg (ESJS. 6: 347 *kosa* a.). A modern bolgár *кос* ’ferde’ sem régiebb a 19. századnál, s noha az új bolgár etimológiai szótár szerzői szerint itt is az öröklött szókinés része (BER. 2: 652; MLADENOV 1941 nem tárgyalja), joggal feltételezte SŁAWSKI (2: 535), hogy a modern bolgárban kései orosz átvétellel kell számolni, mivel GEROV szótárában nincs meg a szó és így aligha lehet népnyelvi elem (vö. legújabban SÍPrasť. 10: 274 is).

3. Végigtekintve az ósszláv **kosъ(jь)* ’ferde, nem egyenes’ megfelelőin a magyarral szomszédos, illetve korábban valamilyen kimutatható fokon kontaktáló szláv nyelvekben, azt látjuk, hogy hiába vannak meg folytatói a lengyelben, a csehben, a szlovákban, a szlovénben, a horvátban, a szerbben és a bolgárban, időrendi okokból ezek nem jöhetnek számításba, mert a felsorolt nyelvekben ezek a magyar *kósza* 16. századi felbukkanásakor

még nem mutathatók ki, használatuk ugyanis csak a szláv nyelvek egymásra hatásának következtében terjedt el a 18–19. század folyamán. Nyelvöldrajzi és időrendi okokból egyedül a keleti szláv jöhet számításba, annak is a magyarral aktívan kontaktáló legnyugatibb, kárpátukrán dialektusai. Ezekben – az orosz véghangsúllyal szemben – a standard ukránhoz hasonlóan az első szótagon van a hangsúly (*кóсыи*, vö. KERČA 1: 438), amit a magyar hosszú *ó*-val vehetett át. A *kósza* szóvégi *a*-ja lehet a melléknév nőnemű *kóca* alakjának az átvétele (vö. pl. *drága, puszta, tompa*) vagy hangrendi kiegyenlítődéssel a szláv melléknév számos egyéb magánhangzóra végződő alakjának (például a semleges nemű *kóce*, többes számú *kóci*) az adaptálása (vö. JUHÁSZ 2024: 191). És végül – de talán nem utolsósorban – a kárpátukrán felé mutat a *kósza* első ismert írásos megörökítőjének, ILOSVAI SELYMES PÉTERNEK a neve, amely szűkebb pátriájára utal: Ilosva (ma: Иршава, Ukrajna) a 19. század derekán már ukrán többségű település („orosz falu” – FÉNYES 2: 133), de a 18. században még református többségű magyar falu (VÁLYI 2: 219), a történelmi Bereg vármegyében, a Kárpátok lábánál, a fokozatosan a magyar rovására változó ukrán–magyar nyelvhatár közelében fekszik.

Hivatkozott irodalom

- BAŃKOWSKI, ANDRZEJ 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego* 1–2 [A – P]. PWN, Warszawa.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *Magyar Nyelv* 63: 8–14.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BER. = ГЕОРГИЕВ, В. И. ред. 1971–. *Български етимологичен речник* 1–. БАН, София.
- BERNOLÁK, ANTONIUS 1825–1827. *Slowár Slowenski, Česko–Lat’insko–Nemecko–Uherski: seu Lexicon Slavicum Bohemico–Latino–Germanico–Ungaricum* 1–5. Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae, Budae. <https://www.juls.savba.sk/ediela/bermolak> (2024. 08. 11.)
- BEZLAJ, FRANCE 1977–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. 1–5. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv [az 5. kötettől: Athenaeum], Pest.
- ÈSBM. = МАРТЫНАЎ, ВІКТАР УЛАДЗІМІРАВІЧ рэд. 1978–. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. 1–. Навука і тэхніка, Мінск.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA hl. red. 1989–2021. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha – Tribun EU, Brno.
- ÈSSJa. = ТРУБАЧЕВ, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ред. 1974–. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik* 1–4. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten.
- GEBAUER, JAN 1903–1916. *Slovník staročeský* 1–2 [A–nedbalivost]. Unie, Praha.
- GEROV, NAJDEN [ГЕРОВЪ, НАЙДЕНЪ] 1895–1904. *Рѣчникъ на българскый языкъ съ тълкувание речи-ты на българскы и на рускы* 1–5. Съгласие, Пловдивъ.
- HSBM. = ЖУРАЎСКИ А. І. – БУЛЫКА А. М. рэд. 1982–2017. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* 1–37. Беларуская навука, Мінск.

- HSSJ. = MAJTÁN, MILAN et al. red. 1991–2008. *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Veda, Bratislava. <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> (2024. 08. 11.)
- [ILOSVAI SELYMES PÉTER] [1584–1600]. *Soc fele neveknek magyarazattya*. [Heltai], [Kolozsvár]. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0140-RM_I_8r_0762 (2024. 08. 09.)
- JANCSOVICS ISTVÁN 1848. *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár – Novi mađarsko slovenski a slovensko mađarski slovník* 1–2. Szerző, Szarvason.
- JUNGMANN, JOSEF 1835–1839. *Slownjik česko–německý* 1–5. Pomocj Českého Museum, Praha.
- JUHÁSZ GABRIELLA 2024. *Gyenge. Magyar Nyelv* 120: 189–197. <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2024.2.189>
- KERČA, IGOR' [КЕРЧА, ИГОРЬ] 2007. *Русинско-русский словарь* 1–2. ПолиПринт, Ужгород.
- KRÁLÍK, LUBOR 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. VEDA, Bratislava.
- MACHEK, VÁCLAV 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha.
- MAŃCZAK, WITOLD 2017. *Polski słownik etymologiczny*. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- MLADENOV, STEFAN [МЛАДЕНОВЪ, СТЕФАНЪ] 1941. *Етимологически и правописень речникъ на българския книжовенъ езикъ*. Христо Г. Дановъ, София.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1981.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF 1873–1881. *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- PLETERŠNIK, MAKS 1894–1895. *Slovensko-nemški slovar* 1–2. Knezoškofijstvo, Ljubljana.
- PUCHMAGER, ANTONJN 1817. *Krátké povčeny o Hospodárstwj polnjm pro obecny lid, podlé katechetyckého způsobu včeny*. v Bohumila Háze, W Praze. <https://ndk.cz/view/uuid:f97d7330-9684-11dc-b77c-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- PUCHMAYER, ANTON JAROSLAV 1820. *Lehrgebäude der russischen Sprache. Nach dem Lehrgebäude der böhmischen Sprache des Hrn. Abbé Dobrowsky*. J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag. <https://ndk.cz/view/uuid:5d537990-0e39-11de-aea2-000d606f5dc6> (2024. 08. 11.)
- REJZEK, JIŘÍ 2001. *Český etymologický slovník*. Leda, Praha.
- Rj. JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1 (1880–82) – 23 (1975–76). Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- RMKT. = *Régi magyar költők tára* 1–8. Közzéteszi: SZILÁDY ÁRON, [8. kötet:] DÉZSI LAJOS. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1877–1930.
- SKOK, PETAR 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1–3. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–5 [A – Łżywy]. Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SłPrasł. = SŁAWSKI, FRANCISZEK red. 1974–. *Słownik prasłowiański* 1–. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SSKJ. = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1–5. Glav. ured. ANTON BAJEC et al. SAZU – Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1970–1991. <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (2024. 08.10.)
- SRJa11–17. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Глав. ред. С. Г. БАРХУДАРОВ. Наука, Москва, 1975–.
- SUM16–17. = *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* 1–. Відп. ред. Д. ГРИНЧИШИН. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 1994–.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk. 2022. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu> (2024. 08. 09.)

UEW. = RÉDEI, KÁROLY 1986–1991. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

U. SZABÓ GYULA 1913. A Lugossy-kódex. *Magyar Könyvszemle* 21 (új évfolyam): 217–231.

VÁLYI ANDRÁS 1796–1799. *Magyar országnak leírása* 1–3. A' Királyi Universitásnak betűivel, Budán.

VASMER, MAX 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Winter, Heidelberg.

ZOLTÁN ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Az Új magyar nyelvjárási atlasz projekt szociolingvisztikai interjúiról

A magyarországi minta bemutatása*

1. Bevezetés. 2007-ben kezdte meg működését a Magyar Tudományos Akadémia által finanszírozott, szervezetenként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékéhez kapcsolódó Geolingvisztikai Kutatócsoport. Célja nagy mennyiségű szinkron regionális adatok gyűjtése volt egy második általános magyar nyelvatlasz, az Új magyar nyelvjárási atlasz koncepciójához (a továbbiakban ÚMNyA.), A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) 220 kérdésének megisméltésével. Emellett a projekt fontos újdonsága volt egy rövidebb, 48 tételből álló szociolingvisztikai jellegű kérdőív kikérdezése is a gyűjtőmunka során. Az ezekre kapott válaszokból nyert adatok annak a megállapítását teszik lehetővé, hogy milyenek a mai nyelvjárási beszélőknek azok az attitűdjei, amelyek hatással vannak regionális nyelvhasználatukra (az ÚMNyA. projekt részletes bemutatásához, így például célkitűzései, kutatópóntálózata, tartalmi és technikai előkészítése, valamint módszertana leírásához l. KISS 2006 és 2010, továbbá PARAPATICS 2022).

A szociolingvisztikai kérdőív több egységből állt. Az egyik köszönési formákra, a másik grammatikalitási ítéletekre kérdezett rá, és voltak szemantikai jellegű kérdések is. A legnagyobb egységet a következő kérdések képezték: „221. Beszélnek-e itt, ezen a településen tájszólásban? 222. Szebben beszélnek itt, mint a szomszéd településeken? 223. Van-e különbség ezen a településen az idősebbek és a fiatalabbak beszéde között? 224. Kik beszélnek a régi tájszólást a településen? Csak az öregek vagy fiatalok is? 225. Mit gondol, megmarad itt a nyelvjárási beszédmód a jövőben is? 226. Tud-e a magyaron kívül más nyelven is? Melyiken? 227. Sajnálna, ha megszűnne településükön a nyelvjá-

* A szerző a tanulmány elkészítésekor a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült. Köszönöm SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLÁnak a dolgozathoz fűzött precíz, értékes megjegyzéseit.